

„Помаранчева революція” як криза легітимності владної еліти

Олена Новакова,
кандидат історичних наук, доцент
Східноукраїнського національного університету
ім. В. Даля

Президентські вибори – це завжди конфлікт еліт
В. Литвин

Аналізуються шляхи формування політичної еліти України. Робиться висновок, що після „помаранчевої революції” відкриваються нові перспективи для цих процесів. Політичній еліті в нових умовах належить не просто змінити свій імідж, але й сутність системи державного управління.

Політичні події, пов’язані з президентськими виборчими перегонами 2004 року, ще потребують глибокого наукового аналізу, але деякі висновки можна зробити вже сьогодні. Один з них такий: „помаранчева революція” продемонструвала глибоку кризу легітимності політичної влади в Україні та нездатність політичних еліт до компромісів і домовленостей в ході політичної боротьби. У нас і досі не вироблено системи державницьких консолідуючих цінностей, які б поділялися усіма впливовими політичними гравцями. А саме це є однією з головних умов створення ефективної демократичної влади.

Гострий дефіцит конструктивних підходів виявився вже під час виборчої кампанії, коли замість дискусії щодо реальних варіантів вирішення соціально-економічних проблем кандидати в президенти вдавалися до брутального силового тиску одне проти одного, змальовували ситуацію в чорно-білих тонах. Використовувалися технології провокування, розколу суспільства. Громадянське протистояння політтехнологи ретельно готували, ідеалізуючи свого кандидата та лякаючи наслідками альтернативного вибору, формуючи образ ворога, що підлягає політичному знищенню. Ворогуючі політичні еліти навіть не намагалися налагодити ефективні канали обміну інформацією, не було конференцій, зустрічей фахівців, круглих столів. Навіть дебати між

"Помаранчева революція"

як криза легітимності владної еліти

Олена Новакова

кандидатами на пост Президента виливалися у взаємні звинувачення та приховані погрози.

Все це призвело до кризи легітимності виборчого процесу і владної еліти взагалі. У громадян формувалося суперечливе, а часто й негативне ставлення не тільки до кандидатів, але й до самих виборів. Виборча кампанія в такій ситуації перетворюється на ірраціональний процес: умовними стають передвиборчі програми, ефемерними – політичні партії та блоки, нераціональним видається й вибір кандидата під час голосування, оскільки мотиви виборця не мають надійних, об'єктивних засад.

Результатом цього є криза суспільної довіри, яка проявляється в тому, що громадяни не довіряють результатам виборів, а масові фальсифікації сприймають як звичайне явище. Не довіряє народ і владі, пікетуючи будинок Верховної Ради, Адміністрації Президента, Верховного Суду. Не довіряють одне одному й народні депутати: практикується „пакетне голосування” за законопроекти, ініційовані фігурантами політичної боротьби. Недовіра роз'єднує і жителів різних регіонів, які підозрюють одне одного в неповазі, ігноруванні своїх інтересів, несправедливості тощо.

Актуальна політична ситуація диктує необхідність пошуку консолідуючої ідеї заради демократичного єднання громадян і політичних еліт. Головне завдання полягає у відновленні довіри народу до влади, громадянина до громадянина. Треба нарешті усвідомити, що політичні чвари і деструктивна конфронтація в суспільстві ХХІ століття нагадує бійку матросів на палубі лайнера, що йде на дно через некерованість.

Об'єднатися українське суспільство має навколо якісних змін сутності політичного розвитку. За всі роки державної незалежності у нас відбувалися переважно кількісні зміни, створювався лише каркас демократичної влади. Парадокс у тому, що українська демократична форма наповнена невизначеним змістом, який частково складається з пережитків тоталітарно-авторитарного минулого, а частково – з новітніх явищ. Маємо демократичну (за формальними ознаками) владу, яка продукує недемократичну політику. Усунення цього протиріччя, у загальному вимірі, є основним завданням модернізації нашої політичної системи. Головним суб'єктом модернізаційних змін виступає, безумовно, політична еліта, яка має стати їх ініціатором і організатором. Як влучно сказав Л. Карсавін, „...нема розвитку без суб'єкта розвитку” [1].

Проблема формування і якісного оновлення політичної еліти особливо важлива для нашого суспільства. Історично склалося так, що Україна століттями входила до складу деспотичних держав, де не існувало уявлення про хоч відносну єдність інтересів правлячих класів і решти підданців. Модернізаційні перетворення здійснювалися згори вниз, без зворотних імпульсів. Тому на нашому ґрунті так погано приживалися правові норми, елементи самоврядування і громадянського суспільства.

Склався глибокий культурний, майновий і статусний розрив між вузькою управлінською, культурною елітою і рештою населення. Глибина цього відчуження обумовлювалася тим, що носіями національних традицій були переважно представники простого люду. Що ж до української еліти, то вона часто мала маргінальний характер, була відірвана від власної культури і водночас не завжди могла засвоювати цінності та норми домінуючої (польської, російської) культури.

Сучасний розвиток, на жаль, не зняв цього протистояння, а поглибив його. Соціологічні опитування, проведені у жовтні 1998 року українсько-американським Центром стратегічних досліджень, показали, що громадяни України невдоволені владою в цілому; більш ніж у 70 % населення сформувався переконання, що основні інститути суспільства діють не на його користь, їх очолюють корумповані, професійно невідповідні лідери [2]. Та й нині ставлення суспільства до політичної еліти лишається переважно негативним: за даними Центру ім. О. Разумкова, негативно ставляться до еліти 54 % громадян, позитивно — лише 6 % [3].

В Україні ще не сформувалася соціальна сила, спроможна очолити процес модернізації. Сучасний підприємницький прошарок складає в основному „буржуазія в першому поколінні”. Вона має досить низький рівень культури і освіти, не володіє баченням історичної перспективи, вдається до нецивілізованих методів привласнення матеріальних благ. Своєю поведінкою ця соціальна група дискредитує саму ідею модернізації та непрямом підтримує політичні сили, що виступають з позицій негативного популізму. За твердженням академіка І. Дзюби, „життєздатна еліта формується в процесі тривалого стабільного розвитку суспільства. У нас же відбувся раптовий викид у псевдоеліту, в якій змішалися осколки радянської партійної номенклатури, найметикованіші „ребята” з пізньокосомольського господарства, політичні кар’єристи-демагоги, сумнівного походження скоробогатки. На „дикому Заході” кажуть, що нувориші дають у другому поколінні політиків, а в третьому — вже й інтелектуалів. Наші ж нувориші — універсали, вони вже в першому поколінні є всім” [4]. Домінування такої специфічної еліти, на думку професора Ф. Рудича, обумовлює приватизацію влади. Сутність цього феномена полягає „у прагненні владних еліт збільшити владу заради самої влади з тим, щоб використати її для розподілу державних ресурсів, а не для реалізації програм, спрямованих на піднесення рівня життя громадян, що зрештою приводить до тотальної корумпованості” [5].

Водночас роль еліти в Україні посилюється з огляду на мовно-культурне, економічне та релігійне розмаїття населення, особливості історичного розвитку. Попри важливість цієї проблеми, оцінки характеру та можливостей української політичної еліти є дуже суперечливими. Так, існує думка, що Україна взагалі не має реальної політичної еліти. Дехто з

"Помаранчева революція"

як криза легітимності владної еліти

Олена Новакова

дослідників вважає визначення „еліта” не науковим, а кон’юнктурним, таким, що спонукає громадян ухилятися від активної участі в політичному житті [6].

Досить популярною є також думка, що в якості політичної еліти країни дісталася колишня комуністично-тоталітарна номенклатура, яка, завдяки зміні ідеологічних орієнтирів і рекрутуванню представників контреліти, зуміла зберегти свою владу і власність. Звернемося до визначення української еліти Я. Лесюка, президента фонду „Український вимір”, який досліджує перспективи розвитку українського суспільства і формування національної еліти. На запитання, який зміст він вкладає в поняття національна еліта, Я. Лесюк відповів: „Формально вона існує. Проте це переважно управлінці вищого рівня, тобто еліта за посадою. Нашу еліту можна назвати неелітарною і в силу того, що вона тільки народжується, і в силу того, що не має низки специфічних рис. Ну, хоча б загостреного почуття відповідальності за справу, за своє добре ім’я, за вищі державні інтереси. У нас немає еліти, натомість є номенклатура, яка обстоює переважно корпоративні, кланові інтереси” [7].

Визначення поняття „еліта” є концептуально неоднозначним. На нашу думку, перш за все необхідно розрізнити поняття „політична еліта” і „владна еліта”. До „політичної еліти” можна віднести як представників чинних владних структур, так і лідерів опозиційних політичних сил. Сутність поняття „владна еліта” фактично співпадає з класичним визначенням „правлячого класу”. Як відомо, Г. Моска вважав, що „правлячий клас” – це клас, який здійснює всі політичні функції, монопольно володіє владою і користується її перевагами. Це найактивніші в політичному розумінні люди, орієнтовані на владу, організована меншість, яка керує неорганізованою більшістю [8].

По-друге, необхідно уточнити саме використання поняття „еліта”, яке має значне якісне забарвлення. В. Парето стверджував, що до еліти можна зарахувати найздібніших та найбільш кваліфікованих осіб у відповідних сферах людської діяльності [9]. Як підкреслює Дж. Сарторі, В. Парето зупинив свій вибір на понятті „еліта” тому, що воно ґрунтується, в першу чергу, на якісних критеріях визначення, підкреслює необхідність урахувувати особистий потенціал людей, що домагаються елітарного статусу. Саме таке трактування дає можливість для розуміння „циркуляції еліт”. Справді, коли заслуги і влада поєднуються, то спостерігаємо стан стійкої суспільної рівноваги; коли вони виявляються „розведеними” — настає нерівновага, котра породжує „циркуляцію”: еліти „де-факто” витісняються елітами „за здібностями”, тобто справжніми елітами [10]. Отже, можна говорити, що найсприятливіша ситуація у цьому відношенні – максимальне заповнення провідних посад в державі людьми, які за переконаннями, діловими і професійними якостями здатні проводити модернізаційні реформи. При великій

розбіжності між спрямованістю фактичної еліти й актуальними суспільно-політичними завданнями ситуація стає нестабільною, конфронтаційною, і подальший ефективний розвиток можливий лише за умови оновлення фактичної еліти за рахунок людей, потенціал яких відповідає викликам часу.

Справді, необхідно проводити розмежування владної та елітної структур. Особливо варто наголосити на тому, що якісні критерії формування еліти не абстрактні, вони створюються домінуючими політико-культурними стереотипами та актуальними суспільно-політичними проблемами.

Нині побутує думка, що Україна не має справжньої політичної еліти, бо владного статусу досягають далеко не кращі представники суспільства. Але це не зовсім так. Адаже для досягнення провідного становища в суспільстві необхідно мати певні якості, тобто бути в чомусь кращим за інших. Питання тільки – в чому? В. Парето стверджував, що до еліти належать люди, котрі володіють якостями, престижними й дефіцитними у певній спільноті. І не завжди такими критеріями відбору є порядність, професійність, компетентність, патріотизм та інші чесноти. В радянському суспільстві, наприклад, таким критерієм було „уміння жити”, тобто безпринципність, аморальність, лицемірство. В сучасній Україні ці тенденції, на жаль, посилюються, „існує стійка тенденція до зниження морального порогу”, поширюється думка, що „досягти елітарних позицій в суспільстві можна, лише нехтуючи нормами моралі” [11]. Відтак дуже важливим видається визначення саме критеріїв досягнення елітного статусу, аналіз шляхів просування до провідних кіл суспільства.

Політична наука стверджує, що в плюралістичному суспільстві найважливішим при формуванні еліт є не належність до певного соціального класу, а кар’єрні шляхи індивідів до елітного статусу. Будь-який метод рекрутування має бути функціональним відносно соціально-політичних систем. В демократичному суспільстві не можна повністю ігнорувати важливість дослідження соціальних позицій претендентів на елітний статус. Але саме селекція на базі досягнень стимулює розвиток творчості та ініціативи, робить суспільство динамічним [12]. Проблема відбору індивідів на провідні ролі у виробленні політичного курсу має критичне значення для політичного порядку і стабільності. Найважливішим досягненням сталих демократій є те, що вони навчилися регулювати потенційний конфлікт, пов’язаний з порядком зміни керівництва, та звели його до мобілізації голосів, а не зброї.

Часто зустрічається типологія рекрутування еліти за принципом відкритості – закритості. Відкритий тип рекрутування ґрунтується на відборі шляхом чесних конкурсів претендентів, при цьому визначальними є особистісні якості людини, її досягнення і досвід, а не соціальний статус. Тільки за умови, що саме індивідуальні, а не надіндивідуальні

"Помаранчева революція"

як криза легітимності владної еліти

Олена Новакова

характеристики повинні бути критерієм відбору, еліта може бути демократичною і функціональною. Якщо ж домінує принцип висування на провідні позиції „своїх” людини, що довела відданість соціальній групі, лідерові, клану, то це закритий тип селекції, який призводить до негативних наслідків та поступової деградації еліти.

Ф. фон Гайек у праці „Шлях до рабства” аналізує причини, які, на його думку, обумовлюють неминучу деградацію еліти закритого типу. Оскільки закрита еліта формується на ґрунті уніфікації поглядів і дій, то вона не може включати в себе людей с високим рівнем інтелекту. Бо чим освіченіші й інтелегентніші люди, тим різноманітніші їх погляди й уподобання, тим складніше домогтися від них одностайної підтримки певної системи цінностей та моделі поведінки. Отже, склад закритої еліти поповнюватиметься за рахунок осіб без власних переконань, схильних прийняти будь-яку готову просту систему цінностей, або за рахунок аморальних особистостей, які заради прибутку обстоюватимуть будь-які ідеї та здійснюватимуть будь-які дії. Зрозуміло, що сформована в такий спосіб правляча еліта, попри всю її згуртованість і дисциплінованість, досить швидко вичерпає свої можливості і гальмуватиме розвиток суспільства.

Закритий тип рекрутування притаманний традиційному суспільству, тоталітарним і авторитарним системам. Оскільки цей тип звужує соціальну базу рекрутування еліти, то він гальмує політичний розвиток, знижує функціональність політичної системи. Соціальна база еліти в демократичних країнах значно ширша – навіть при існуванні провідної верстви вихідці з нижчих соціальних прошарків більш представлені в політичній еліті.

Звичайно, нинішні демократичні системи „не дотягують” до критеріїв відкритої еліти – вона є нормативною метою, а не реальністю. Більшість адміністративного апарату складається не з обранців, а з призначених урядовців, тут селекторат є дуже вузьким. Але вузькість селекторату не завжди свідчить про недемократичний характер політичної системи. Важливим є критерій відбору, яким керується селекторат. Є він чесним конкурсом на базі здібностей і досягнень чи вирішальними стають багатство, зв’язки, походження?

Правляча еліта України, на думку багатьох дослідників, є доволі „закритою” групою. Підраховано, що на початок 1998 року у восьми урядах України було 284 посади, які обіймали 156 чоловік. Інакше кажучи, зміна урядів не заважає обіймати посаду майже два терміни. Під час зміни уряду навесні 2001 року дві третини міністрів зберегли свої крісла. Із восьми новопризначених троє входили у восьмий уряд [13].

На нашу думку, „закритість” еліти визначається не тільки і навіть не стільки низькою ротацією її складу. Важливим компонентом формування більшої відкритості постають моделі поведінки, взаємозв’язку та

консолідації представників еліти. Так, В. Бакіров стверджує, що істотною перешкодою на шляху модернізації політичної системи України є домінування гегемоністської моделі консолідації провідних політичних акторів. Вона здійснюється актором-гегемоном, який контролює стратегічні позиції політичного життя та встановлює власні правила гри [14]. В основу цієї моделі було покладено сильну президентську владу, яка мала стабілізувати суспільство під час економічних реформ, регулювати внутрішньополітичні конфлікти, існувати в новій системі міжнародних відносин. Попри все це, гегемоністська консолідація призвела до приватизації держави, злиття відносин влади і власності. Політична система України, демократична за формою, ще не набула демократичного змісту. Навпаки, демократичні механізми використовувалися для обслуговування корпоративних інтересів, перетворення політичних ресурсів на економічні. Оскільки еліту контролює особисто Президент, то її оновлення, а також зміна усталених зразків її поведінки відбуваються зазвичай лише в рік переобрання глави держави.

Така удавана демократія гальмує реальну політичну модернізацію суспільства. Одним із шляхів виходу з цієї ситуації є зміна моделі консолідації еліти. Наповнення демократичної форми демократичним змістом потребує консолідації еліти. Водночас не можна вимагати примусової консолідації під прапором тоталітарної єдності, оскільки це шлях до деградації як еліти, так і суспільства. Стабільний демократичний розвиток можливий лише за умови добровільної консолідації, узгодження позицій і цілей.

В останні роки частка впливових політичних партій і значна кількість національно-демократичних субеліт почали переглядати свою роль у політичному процесі. Стали можливими нові моделі консолідації владних еліт на базі картелю або консенсусу. Сутність моделі картельної консолідації полягає у створенні обмеженого кола привілейованих осіб, які монополізують політичні дивіденди на підставі адміністративно-бюрократичних зв'язків та обмінів ресурсами, але розподіляються ресурси тут відносно справедливо, пропорційно впливові кожного з учасників.

Консенсусна консолідація еліт ґрунтується на конкуренції за узгодженими правилами. М. Михальченко вважає, що консенсусна консолідація можлива „заради збереження злагодності в суспільстві, реформ і ненасильницької взаємодії груп, які змагаються між собою за владу на основі принципів мирного співіснування” [15].

Зараз дуже популярною стала ідея створення нового типу консолідації політичних еліт у межах парламентсько-президентського формату. Сенс її – встановлення ефективного балансу різних інтересів і закріплення його в правових нормах. Призначення нової моделі консолідації політичних еліт України полягає в недопущенні монопольного захоплення влади будь-якою політичною силою. Нині саме отримання президентських

"Помаранчева революція"

як криза легітимності владної еліти

Олена Новакова

повноважень є умовою захоплення всіх стратегічних позицій в суспільстві. Відтак ситуація, коли одні сили отримують все, а інші – нічого, стає все більше нераціональною і вже не задовольняє як основних політичних гравців, так і представників фінансових кіл, котрі жадають рівномірного розподілу політичних ресурсів.

Тут можна погодитися з О. Морозом, який так міркує про умови створення владної еліти: „Саме система влади формує мотиви, якими керуються політики, намагаючись нею оволодіти. Не раз у своїх виступах з цього приводу я цитував Л. Кравчука: за сформованої в Україні шляхом надвисокої концентрації повноважень у руках глави держави системи влади, навіть у ангела виростуть роги. Отже, саме зміна цієї системи є необхідною передумовою становлення демократичної політичної еліти України та загалом поступального руху українського суспільства” [16]. Отже, об’єктивною передумовою формування ефективної політичної еліти є рівномірний, збалансований перерозподіл владних повноважень.

У будь-якому випадку, сьогодні, після революційної перемоги В. Ющенка, відкриваються нові перспективи для політичної еліти України. Її успіхи залежатимуть від здатності або нездатності змінити не просто імідж, а сутність системи державного управління, що діяла в нашій державі протягом останніх тринадцяти років. На все це у новій еліти обмаль часу, за який вона повинна підтвердити свої зобов’язання провести докорінні якісні зміни й довести свою здатність їх здійснити.

Почекаємо? Чи будемо працювати разом?

Література:

1. **Б. Кухта, Н. Теплоухова.** Політичні еліта і лідери. - Львів: Кальварія, 1997. – С. 217.

2. Див.: **Рудич Ф. М.** Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы): Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. – К., 1999. – С. 34 - 35.

3. Див.: **Гриценко А.** Політична еліта України: чи здатна вона виконати свою суспільну місію на сучасному етапі? // <http://www.zerkalo-nedeli.com/ie/show/469/43792>.

4. **Дзюба І.** На „еліту” надійся, а сам не плошай // Національна безпека і оборона. – 2003. - № 9. – С. 36.

5. **Рудич Ф.** Випробування асортиментом. Кого із 26 претендентів не соромно буде бачити у президентській мантиї? // Віче. – 2004. - № 9. – С. 8.

6. **Гмиря С., Гмиря Г.** А чи був хлопчик? Довільні роздуми щодо існування еліти в суспільстві // Віче. – 2003. - №1. – С. 12 - 15.

7. **Дмитренко І.** Самозвана „еліта” чи просто номенклатура? // Віче. –

2003. - № 8. - С. 33 - 36. - С. 35.

8. **Mosca G.** The Ruling Class. N.Y., 1939. - P. 50.

9. **Melsel J.** Pareto and Mosca. Englewood Cliffs, N.J., 1965. - P. 67.

10. **Sartori G.** The Theory of Democracy Revised. Chatham House Publishers, Inc., Chatham House, N.J., 1987. Part One The Contemporary Debate. XIV. - 253 p.; Part Two. The Classical Issues. - 542 p.

11. **Рудич Ф.** Випробування асортиментом. Кого із 26 претендентів не соромно буде бачити у президентській мантії? - С. 9.

12. **Keller S.** Beyond the Ruling Class. Elites in Modern Society. New Brunswick, 1991. - P. 16.

13. Правляча еліта сучасної України. Аналітична доповідь. №10. - К.: Інститут соціології НАН України, Український центр досліджень миру, конверсії та конфліктних ситуацій, 1998. - С. 23; Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні - М., „Три квадрата”, 2003. - С. 181.

14. **Бакіров В., Фісун О.** Політико-режимна еволюція України: від системи „переможець отримує все” до пакту еліт? // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї / Редкол.: І. Ф. Курас, М. І. Михальченко, Ф. М. Рудич, В. П. Горбатенко, В. П. Андрущенко, І. О. Кресіна, Е. В. Щербенко (вчен. секретар) - укр... рос. - К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. - С. 152.

15. **Михальченко М.** Еліта в Україні: їжте, куме, що зварили // Віче. - 2003. - № 1. - С. 8.

16. **Мороз О.** Раб не виховає вільної людини // Національна безпека і оборона. - 2003. - № 9. - С. 49.